УДК 883 Н-Л - 3.091

ПОЛЬСЬКІ ДЖЕРЕЛА РОМАНУ І.С.НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО “КНЯЗЬ ЄРЕМІЯ ВИШНЕВЕЦЬКИЙ”

Пода О.Ю., к. філол. н., доцент

Запорізький державний університет

Зміст історичного роману І.С.Нечуя-Левицького "Князь Єремія Вишневецький" - не абстраговані філософські роздуми автора над тим, чи зрадник Єремія, чи ні. Це факти історії, сплетені в єдиний ланцюг і об’єднані спільною метою показу трагічного для всієї України процесу ментального гниття нації. Проте розкрити діалектику життя конкретної історичної особи, зважаючи навіть на її типовість і узагальненість у національній історії, неможливо, спираючись лише на власне авторські сфантазовані варіації. Потрібен факт. Для творчої лабораторії І.Нечуя-Левицького це надто важливо, оскільки письменник, перечитуючи гори історичної літератури, відшукує не просто інформацію для сконстатування того чи іншого явища, події; він відшукує саме такі свідчення, які більш виразно й наочно підкреслюють індивідуальне, фатально-приречене як у житті князя Вишневецького, близьких йому людей, так і в житті України.

Відтворюючи на сторінках роману історію знайомства й одруження Єремії з панною Гризельдою Замойською, І.Нечуй-Левицький максимально використовує відому йому інформацію (текст художнього твору порівнювався з працею О.Лазаревського "Лубенщина й князі Вишневецькі (1590-1648р.р.)", монографією М.Костомарова "Богдан Хмельницький"). Зауважимо, що автор "Лубенщини..." посилається на польські джерела. Це стаття Р.Лева, вміщена в "Газеті народовій" (1890) під назвою "Slub księcia Ieremiego Wiśniowieckiego z Gryzeldą Zamoyską odprawiony we Lwowie (dnia 1 grudnia)" ("Шлюб князя Єремії Вишневецького з Гризельдою Замойською, відсвяткований у Львові (1 грудня 1637)”) та уривки зі збірника Войцицького "Biblioteka starożytna pisarzy polskich" ("Бібліотека старожитних писань польських"). (Ми не виключаємо можливості безпосереднього знайомства письменника з працями зазначених польських істориків). Моделюючи ситуацію зустрічі князя Вишневецького з Гризельдою Замойською, І.Нечуй-Левицький залучає також інформацію не зафіксовану ані О.Лазаревським, ані М.Костомаровим. Ідеться про приїзд до Варшави та церемонію зустрічі нареченої короля Владислава IV Цецилії Ренати. Так, О.Лазаревський, посилаючись на статтю Р.Лева, констатує лише той факт, що "В-ий, вернувшись, после усмирения козаков, в правобережные свои имения, направился затем в Варшаву, где и встретил только что прибывшую из заграницы, в свите королевы Цецилии Ренаты, - Гризельду Замойскую..." [1,22]. Письменник, відтворюючи цей факт, поєднує просту констатацію події, називання історичних імен з детальним описом поїзду королеви. Пензль художника слова змальовує й багату кінську збрую, і зовнішній вигляд молодих синів польських магнатів, розкриває вкладену в уста міщан і городян гірку правду про джерела такої розкоші, що дозволяє сприймати відтворюваний епізод як живу картину співвідносну з конкретним історичним часом: "…На весь поїзд неначе впав з неба золотий та срібний дощ і розсипався й розлився по оксамитах, по шовках та дорогій парчі, розсипався й перемішався в одну колоритну блискучу масу червоних, жовтих, зелених кунтушів, і блискучих позолочених карет, і дорогих баских коней усякої масті, з сідлами, обсипаними перлами, вишитими золотом…" [2, 31]. І саме серед свити молодих магнатів митецьке око вихоплює панича, який їхав "на чудовому вороному коні коло самої королівської карети" й виділявся з-поміж інших, бо "ні в кого з їх не було такого чудового баского коня, такої багатої збруї на коні, такого багатого убрання…" [2,31]. Реставруючи у своїй уяві сцену першої зустрічі Єремії й Гризельди, І.Нечуй-Левицький сфокусував увагу на цих двох персонажах. А опис поїзду королеви - вдалий історичний фон, насичений описами зовнішності людей, предметів і деталей матеріального світу Польщі XVII століття, - допомагає фантазії автора оживити, увірогіднити цей епізод з історичного минулого.

При відтворенні історії знайомства Єремії Вишневецького й Гризельди Замойської з поля зору І.Нечуя-Левицького не випали й відомості про документально зафіксований конфлікт між Доміником Заславським та князем Вишневецьким через кохання до Гризельди. Домислене автором, художньо оброблене розгортання цього конфлікту в сюжетній лінії Єремія - Гризельда, дозволяє І.Нечую-Левицькому більш глибоко, аргументовано розкрити ті чи інші риси характеру Єремії, визначити логіку й окреслити мотивацію його поведінки. Обмальовуючи лінію кохання Гризельди Замойської й князя Вишневецького, конфліктну ситуацію між Єремією й Доміником Заславським та йдучи до розв’язання проблем трикутника закоханих, тло дії переноситься І.Нечуєм-Левицьким у будинок старого пана

Замойського. Письменником майстерно виписано побут, передано атмосферу життя польських магнатів. Звучання історії ніби на якийсь час приглушується автором - на перший план висуваються проблеми буденного людського життя, проблеми закоханих. М.Костомаров та О.Лазаревський зафіксували деякі подробиці залицянь Єремії й Домініка до Гризельди. Наприклад, М.Костомаров у монографії "Богдан Хмельницький", посилаючись на працю Кароля Шайнохи, так змальовує стосунки між суперниками: "…Доминик и Иеремия были некогда соискателями руки Гризельды Замойской. Напрасно Доминик подкупал женщин, приближенных к панне Замойской в доме её родителей, чтоб они перед невестой расхваливали его и чернили Вишневецкого. "Что в нем хорошего? - говорила старая баба девице, - он такой черный!" "Не беспокойся, не очернит он меня!"- сказала панна Замойская и вышла за Иеремию. И осталась сердечная ненависть между соперниками: всю жизнь после того они старались вредить друг другу…" [3,363]. О.Лазаревський, посилаючись на Войцицького, також цитує подібну інформацію з вміщеної у його збірнику розмови короля Собеського й князя Вишневецького, котра до того ж містить цінний матеріал, який, без сумніву, був використаний письменником при створенні образних характеристик Єремії й Заславського (Домінік Заславський згадується під прізвищем Острозький (таке ж прізвище зафіксовано і Б.Машкевичем), тобто відомості про одруження князя, зважаючи на Войцицького, переказуються зі слів самого Вишневецького. Порівняймо: "…Przekupował x-że Ostrogski baby i panny, że mnie ganiąc mego ryvala vychwalali przed panną. Raz gdy baba pannie (która na mnie lepisy jak na tamtego patrzała) movi: dla Boga coś to upatrzyła v xięciu Wiszniovieckim, on czarny, - panna odpowiedziała: nie frasue się poczerni on mnie. I ta decyzya była dekretem…" [1,26] ("...Підкуповував князь Острозький баб і паній, щоб мене (тобто Вишневецького - О.П.) оговорювали, а мого суперника вихваляли перед панною. Одного разу баба (яка до мене краще за інших ставилася) сказала панні: "Господь з тобою, що ти вгледіла у князя Вишневецького, він чорний". Панна відповіла: "Не хвилюйся, не почорнить він мене". І таке рішення було остаточним..." (польськ.). - О.П).

Змістовними також є й характеристики Вишневецького і Заславського, представлені у збірнику Войцицького. Наприклад, Єремія говорить про себе, що він "byłem dużo czarniawy, nie wielki - ale rześki i w stanie ładny, kibitny i aź nazbyt skłonny…" [1, 26] ("…був чорнявий, невеликий, але міцний, фігурою ладний, стрункий..."(польськ.). - О.П.). А князя Домініка описує так: "był piękny, młody, biały, ale delikatny, ospały zgola, nie udatny…" [1,26] ("… був красивий, молодий, білявий, водночас був пестуном, зовсім млявим і не спритним…" (польськ.). - О.П.).

І.Нечуй-Левицький якнайповніше використовує всі ці відомості в роботі над твором і, залучаючи авторську фантазію, художньо трансформує відомі факти. Так, наприклад, підкуплені Доміником баба Ганна та дівчата служниці не просто відстоюють інтереси князя Заславського. Домислений письменником діалог між бабою Ганною, дівчатами й Гризельдою - це своєрідна за своєю формою порівняльна характеристика двох претендентів на руку панни. Побудований на протиставленні, пересипаний майстерно дібраними епітетами та порівняннями, наповнений народним гумором, художньо трансформований історичний факт, у цьому випадку, досить вдало й доречно виступає складовим чинником сюжетної структури роману. Порівняймо уривок із роману "Князь Єремія Вишневецький" з вище цитованими уривками з праць істориків:

"...Баба Ганна та дівчата все вихваляли перед Гризельдою князя Заславського та гудили Єремію...

- Та він же негарний! - аж крикнули обидві дівчини.

- Кому негарний, а кому й гарний, - обізвалась знехотя Гризельда.

- Князь Заславський білий, як пан, а Вишневецький чорний, як циган, - сказала баба Ганна...

- І що в йому за краса? Очі страшні, смуглявий на виду, наче хлоп, та чорний, неначе три дні висів у диму в комині, - кепкувала баба Ганна.

- Ото дався тобі взнаки князь Єремія! Чорний та чорний! Хоч він чорний, та зате ж я дуже біла: то він мене й почорнить, а сам од мене, може, й побілішає, - казала Гризельда.

- Князь Заславський білий, як панна, та русявий, та ясний, як повний місяць. А князь Вишневецький неначе три дні в болоті качався, - говорили дівчата, піднімаючи на сміх Вишневецького.

- Хоч би й в болоті качався, то все-таки він - гарний, бо мужній, сміливий, не те, що князь Домінік, котрий скинувсь трохи на бабу Ганну..." [2,58].

Як бачимо, історичні відомості мінімальні, проте для І.Нечуя-Левицького - це можливість ширшого й глибшого художнього трансформування зафіксованого історичними джерелами фактажу. Це не означає, що письменник "відривається" від історії. Навіть у такому словесному двобої, домисленому діалозі І.Нечуй-Левицький не дозволяє читачеві втратити відчуття перебування в конкретному історичному просторі, оскільки в подальшій розмові згадується віроодступництво Єремії, сила й міць нащадка роду Вишневецьких, його діяння.

Скрупульозність пошуку митцем фактажної бази для історичного тла художнього твору іноді може призвести до небажаних наслідків: надмірної документалізації, фактографізації художнього тексту. Так, І.Нечуй-Левицький фактографіст, проте не можна сказати, що його прагнення відшукати якомога більше зафіксованих документально свідчень - недолік. Подеколи - це письменницький виграш, професійна знахідка.

Зіставний аналіз історичних праць М.Костомарова "Богдан Хмельницький", О.Лазаревського "Лубенщина й князі Вишневецькі (1596-1648 р.р.)", "Щоденника Богуслава Казиміра Машкевича" та тексту роману І.Нечуя-Левицького "Князь Єремія Вишневецький" дозволяє зробити припущення, що в переважній більшості випадків, зображуючи лінію особистого життя Єремії, письменник дотримувався хронології викладу подій, запропонованої О.Лазаревським. Зокрема, порушуючи питання існування відомостей про приватне життя Єремії Вишневецького, історик наголошував на тому, що "к сожалению, мало сохранилось сведений о частной жизни Иеремии в его колониях. Есть только известия за последнее время его там жительства, записанные в дневнике одного из "дворян" Иеремии…" [1,46]. О.Лазаревський мав на увазі щоденник Богуслава Машкевича, сучасника і свідка життя князя Вишневецького. Детальне опрацювання змісту цього джерела дозволяє дійти висновку про безпосереднє залучення його відомостей до творчого процесу.

Так, рік 1648 розпочато в щоденнику записом від 7 січня, в якому шляхтич повідомляв про те, що "…książe Pan mój z księżną wziąwszy z sobą P.Bodzyńskiego jechal do sługi swego na chrzciny, do P.Suffczyńskiego do Sienczy; tam i nocowal…" [4,64] ("…князь пан мій з княгинею, взявши з собою пана Бодзінського, поїхав до свого слуги на хрестини, до пана Суфчинського у Сенчу; там і ночував…" (польськ.). - О.П.). І хоча Машкевичем було зафіксовано цілком типовий факт із життя князя Вишневецького - письменницьке око, світ його фантазії відкрили, вибудували одну з сюжетних ліній роману: кохання князя Єремії до козацької вдови Тодозі Світайлихи.

Лист І.Нечуя-Левицького до І.Белея від 26 лютого 1902 року надає можливість простежити процес виникнення домислених епізодів, зокрема зародження нової сюжетної лінії. Письменник роз'яснює, з якою саме метою він, так би мовити, "розкриває" сухий факт історії, що для нього в такій інформації найважливіше: поверховий опис, проста констатація чи то глибинний аналіз витоків людської душі, які обумовлюють поведінку і вчинки героїв: "…Зразець кохання Єремії, цього психопата, я взяв з Наполеона І, схожого на вдачу з безглуздим Єремією. Бо як Наполеон І був в Єгипті, і йому раз за обідом впала в очі одна генеральша, то він одразу спалахнув, зумисне перекинув їй на коліна графин з водою, і як вона побігла до другого покою, він схопив серветку і побіг слідком за нею... Але на цьому його любов і спинилася. Так він і з Жозефіною оженився. Раз стрів він на вулиці маленького гімназиста незвичайно гарного. Питає його, чий ти? Він каже, що удови генеральші Богарне. "Веди мене до мами!" - каже Наполеон. Євгеній Богарне привів його до свого дому, і... Наполеон оженився з Жозефіною. Але певно той спалах кохання швидко минув, коли він без жалю згодився розвестись з нею…" [5, 395]. Так, поряд з реальним фактом зустрічі князя Вишневецького з великородною польською шляхтянкою, княгинею Замойською, під час якої княжич мав довести переваги над князем Домініком Заславським, із фактом одруження Єремії й Гризельди письменником змальовується історія романтичного й водночас жорстокого кохання Вишневецького до простої козацької вдови Тодозі Світайлихи, адже Гризельда обиралась Єремією не стільки серцем, скільки розумом. Про це збереглися свідчення самого князя: "…Miał za sobą Gryzeldą Zamoyską cale nie urodną, ale serca i rozumu męskiego przy wysokiey cnoie w tym ożenieniu niszey particularitatem nie znayduje…", бо була "…nie tak urodą jak wysokością kolegaci i posagiem powabna…" [1,25] "…Одружився на Гризельді Замойській не красуні, але серця й розуму чоловічого, більших привілеїв у тому одруженні...не знайду", бо була "високістю родства й посагом приваблива…" (польськ.). - О.П.). Аби якомога глибше розкрити образ головного персонажа, І.Нечуй-Левицький не лише намагається спрямувати свої пошуки в минуле, розгорнути авторську фантазію, а й відшукує реальні аналогії у світовій історії.

Вартий уваги детальний аналіз трансформаційного процесу вищезгаданого історичного факту в художньо-правдиву інтепретацію минулого. Так, аби органічно ввести й з'єднати інформацію про приїзд князя Вишневецького на хрестини, І.Нечуй-Левицький змінює хронологію подій, яка проте не суперечить правді художній. Б.Машкевич, як уже зазначалось раніше, датує цей факт 7 січня 1648 року, письменник же розпочинає оповідь літнім часом: "...раз в кінці літа..." [4, 95]. Такий свідомий анахронізм у романі композиційно й сюжетно виправданий, оскільки попередньо змальовані події, зокрема витівка Вишневецького на іменинах, відбулась саме влітку, на Спаса. У щоденнику сучасника князя факт з життя Єремії просто фіксується, не коментується й не пояснюється. Натомість як для І.Нечуя-Левицького надто важливим є витлумачити, чому Вишневецький з його гордощами й пихою поїхав на хрестини до простого слуги. Своєрідною смисловою зв'язкою між попередніми сценами й епізодами та інтерпретацією подій, пов'язаних з візитом князя до слуги Суфчинського, виступає авторська характеристика Єремії: "…Гордий з панами та магнатами Єремія не гордував з тими панками, що були менші за його і корились йому. З тими панками, що корились йому, Єремія ставив себе запанібрата. Єремія часто їздив до своїх управителів на хрестини, навіть держав до хреста їх дітей, їздив на похорон

одного свого управителя Закревського (цей факт також зафіксовано в щоденнику Б.Машкевича: "Dnia 15, Januarii, z tymże P.Bodzyńskim jechał na pogrzeb slugi swego P.Zakrewskiego do Łuben, które mu przystojny, jako pan, uczynil pogrzeb…" [4, 64] ("…дня 15 січня, з тим самим п.Бодзінським їхав на похорон слуги свого п.Закревського до Лубен, якому пристойний, як і пан, зробив похорон…" (польськ.). - О.П.), з своїми жовнірами обходився просто, був дуже ласкавий до їх. Магнати ненавиділи його, а дрібна шляхта й військо любили його…" [2, 95]. Але таку характеристику князя Вишневецького письменник вибудовує також, спираючись на відомості історичних джерел, зокрема монографію М.Костомарова "Богдан Хмельницький". Порівняймо: "...честолюбивый, гордый с равными, ласковый с низшими, содержал бедных шляхтичей на своем иждивении и не скупился на свое надворное войско, которое оттого было к нему привязано..." [3, 327]. Отже, І.Нечуй-Левицький саме таким ставленням Вишневецького до підлеглих вмотивовує присутність князя на хрестинах, але, трансформуючи щоденниковий запис Машкевича, не згадує прізвища пана Бодзінського. Порівняймо текст художнього твору з вищенаведеним уривком зі щоденника: "...Раз в кінці літа Єремія й Гризельда, перебуваючи в Лохвиці, поїхали в Сенчу до одного свого управителя Суфчинського (прізвище письменник залишив оригінальне - О.П.) на хрестини. Суфчинський просив князя Єремію в куми (ця інформація не зафіксована Б.Машкевичем - О.П.)" [2, 95]. По-своєму пояснює І.Нечуй-Левицький і присутність Гризельди: "...Гризельда поїхала з Єремією з нудьги, щоб розважити себе..." [2, 95].

Таким чином, відтворення на сторінках роману домисленої версії присутності Єремії на хрестинах у Сенчі характеризується не тільки вдалою ситуаційністю, гармонійністю оповіді, своєрідною багаторакурсністю, але водночас й узгодженістю зображуваного матеріалу. Письменник розкриває перед читачами не просто матеріальний світ незаможних і заможних станів українського й польського суспільства XVII століття, переоповідає історію, а й надає можливість значно більшу: пройнятися емоційним станом Вишневецького, відкрити для себе Єремію не лише у вирі історичних подій, а й у справжньому коханні, яке й ускладнює, і більш повно розкриває характер князя Вишневецького.

Перечитуючи потенційні історичні джерела роману "Князь Єремія Вишневецький", зокрема щоденникові записи Б.Машкевича, постає питання: чому поза увагою письменника залишився, на наш погляд, прекрасний матеріал про подорож князя Вишневецького восени 1647 року до Запорожжя, про відвідини порогів і Кодацького замку [4, 60-65]. Адже в поєднанні з матеріалом створеної в 1873 році казки "Запорожці" І.Нечуй-Левицький міг би виписати чудові пейзажно-історичні картини й образні характеристики людей минулого. Вірогідніше за все, подібна інформація не вкладалася в чітко окреслену схему зображення постаті князя Вишневецького: письменник свідомо обминув вищезгаданий фактаж, висуваючи на передній план події, відтворення яких більш повно, вичерпно й об'ємно вмотивувало би читачеві механізм поведінки й внутрішніх переживань Єремії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лазаревський А. Лубенщина и князья Вишневецкие (1590-1648 г.г.). – К.: Типография Корчак-Новицкого, 1896. – 56 с.
2. Нечуй-Левицький І.С. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський: Історичні романи. – К.: Дніпро, 1991. – 511 с.
3. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования: Богдан Хмельницкий. – СПб., М.: Издательство т-ва М.О.Вольф, 1883. - Т.1. – 378 с.
4. Dyarysz Bogusława Kazimierza Maszkiewicza // Niemcewiecz J.U. Zbiór pamiętników o Dawnej Polszcze. – Lipsk, 1840. – T.V. – C. 56-85.
5. Нечуй-Левицький І.С. Лист до І.Белея від 26 лютого 1902 року // Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів: У 10 т. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 10. – С.395.